

Review Article

Received Date

09 / 02 / 2022

Accepted Date

07 / 03 / 2022

Investigation of Nature on Urbanization in Terms of Human-Animal Relationship

Doğanın İnsan-Hayvan İlişkisi Bakımından Kentleşme Olgusu Özelinde İncelenmesi

Yakup Akgül¹ Nedim Yılmaz²

How to Cite:

Akgül, A, Yılmaz N. (2022). Investigation of Nature on Urbanization in Terms of Human-Animal Relationship. *Journal of Environmental and Natural Studies*, 4 (1), 65-72. <https://doi.org/10.53472/jenas.1070873>**ABSTRACT:**

The city is a phenomenon in itself that includes physical, cultural, socio-economic, historical and formal factors with its own characteristics. By definition; They are large residential areas that have reached a certain population size, have production activities, have certain structural elements, and live in an organized manner. While people living in cities were engaged in agriculture and animal husbandry in order to make a living in the past, economic activities have turned into jobs where trade, industry and service sectors are predominant with the changes that have occurred with the industrial revolution. Humanity has established relationships with animals in the urban life that it has developed throughout all historical time and these animals have had many positive effects on human life. As a matter of fact, these animals helped as labor, served as a means of communication, were trained to protect themselves or were used as passenger vehicles. On the other hand, there are risks that arise if precautions are not taken in human-animal relations. The existence of diseases transmitted from animals to humans and the deterioration of the ecological balance that occurs in parallel with the intense intervention of humans in nature are examples of these risks. Today, taking measures for all of these issues has become a global task due to the risks that concern all humanity. In order for nature to survive as a whole, the human-animal-environment relationship should not be interrupted in any way, especially the awareness of the human population concentrated in cities, its relationship with animals and its duty to protect the environment should be preserved.

KEYWORDS: *Environment, Nature, Human, Animal, City***Öz:**

Kent kendine özgü nitelikler taşıyan fiziksel, kültürel, sosyo-ekonomik, tarihi ve biçimsel faktörleriyle başlı başına bir olguyu ifade eder. Tanım olarak belirli bir nüfus büyüklüğüne ulaşmış, üretim faaliyetlerinin var olduğu, belirli yapısal öğelere sahip, insanların içinde örgütlü bir şekilde yaşadığı büyük yerleşim alanlarıdır. Geçmiş çağlarda kentlerde yaşayan insanlar geçimlerini sağlamak adına tarım ve hayvancılıkla uğraşmış iken, sanayi devrimiyle birlikte meydana gelen değişimlerle birlikte söz konusu ekonomik faaliyetler ticaret, sanayi ve hizmet sektörünün ağırlıklı olduğu işlere dönüşmüştür. İnsanlık tüm tarihsel zaman içerisinde geliştirdiği kent yaşamında hayvanlarla ilişki kurmuş ve bu hayvanların insan yaşamı üzerinde pek çok olumlu etkileri olmuştur. Nitekim bu hayvanlar iş gücü olarak yardım etmiş, haberleşme aracı olarak görev görmüş, kendilerini korumak amacıyla eğitilmiş veya binek aracı olarak kullanılmıştır. Buna karşın insan ve hayvan ilişkisinde tedbir alınmadığı takdirde doğan riskler de bulunmaktadır. Hayvandan insana geçen hastalıkların varlığı ve insanın doğaya yoğun müdahalesine paralel olarak ortaya çıkan ekolojik dengenin bozulması bu risklere örnek teşkil eder. Günümüzde bu hususların tamamına yönelik tedbirler alınması tüm insanlığı ilgilendiren riskler barındırması sebebiyle küresel çapta bir görev haline gelmiştir. Doğanın bir bütün olarak varlığını sürdürebilmesi adına insan-hayvan-çevre ilişkisi hiçbir şekilde kesintiye uğramamalı, özellikle kentlerde yoğunlaşan insan nüfusunun hayvanlarla olan ilişkisi ve çevreyi koruma görevine dair oluşan bilinç korunmalıdır.

Anahtar Kelimeler: *Çevre, Doğa, İnsan, Hayvan, Kent*

¹ **Corresponding Author:** Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Veterinary Medicine, Department of Internal Medicine, yakupakgul65@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4789-9127

² Van Metropolitan Municipality, Department of Animal Health, nedimyilmaz87@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9026-6643

GİRİŞ:

1. Kent Kültürü

Kent olgusunun ne olduğuna dair çok sayıda tanım yapılmıştır. Tüm bu tanımların birleştiği ortak noktalar genellikle belli başlı konuları ele almaktadır. Bunlar; belirli bir nüfus büyüklüğüne ulaşma, tarımsal üretimden sanayi üretimine kadar birçok alanda faaliyet gösterme, örgütlenmiş nüfuslarla çeşitli iş bölümleri arasında yüksek uzmanlık düzeyine erişme, ulusal ya da evrensel değerleri kabul etme, bireysel veya toplumsal ilişkileri ön plana çıkaran eğitim düzeyi yüksek insanları içermeye gibi olgulardır (Ogurlu, 2014).

Özellikle yaşanan sanayi devrimi ile birlikte 19 yy. sonrasında kentler açısından yeni bir dönem başlamıştır. Buna bağlı olarak kentlerde nüfus oranının hızla artmasıyla birlikte sayıları milyonlarla ifade edilebilecek insanların organize olduğu yerleşim birimleri ortaya çıkmıştır. Bu durum kimi tarihçiler tarafından “kent devrimi” olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla kentlere dair içinde yaşayan insan sayısı esas alınarak yapılan tanımlamalara yerine, sanayi devriminin sonrasında sanayileşmiş alanları esas alan tanımlamalar yapılmaya başlanmıştır. Tarihsel süreçte geçmişte kentlerde oturan insanlar geçimlerini sağlamak adına ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılıkla uğraşırken, sanayi devrimiyle birlikte meydana gelen değişimlerle birlikte kentler ekonomik faaliyetler, ticaret, sanayi ve hizmet sektörünün ağırlıklı işler gördüğü alanlara dönüşmüştür. Bu bakımdan günümüzde “kent” denildiği zaman insan nüfusundan ziyade genel bir ortaklaşma kültürü anlaşılmaktadır. Bu kültürü şekillendiren öğeler kapsamında gelenekler, örgütlü tavrın ortaya konulması ve içinde yaşayanların görüşlerinin yansımaları kabul edilir. Dolayısıyla her kentin kendine ait bir kültürü vardır, buna “kent kültürü” adı verilir. Kentlerde yaşayan bireylerin her biri kendi başlarına farklı bir görüntü sergilemekle birlikte, katıldıkları topluluklarla oluşturdukları farklılıklarıyla ortak bir yaşam kültürü oluştururlar. Bu olgular bireysel olarak da kendini açıkça belli eder. Kentli bir birey ekonomik gücü, toplumsal statüsü, siyasal davranışı, eğitimsel derecesi, felsefi yorumları veya kültürel anlamdaki etkinlikleri sayesinde kişiliğini açıkça ifade eder. Birçok birey bu yolla toplumsal alanda belirli bir uğraş alanı kazanır ve bu alanlar adına faaliyetlerini sürdürmeye devam eder (Armutak, 2012; Ogurlu, 2014; Belge, 2018; Şolt, 2019; Akyüz, 2021).

2. Kent Kültürü İçinde Hayvanın Yeri

Kentler insanlar tarafından kurulmuş olsalar da tarihsel süreç boyunca hayvanlar için de bir yaşam alanı olarak var olmuşlardır. Kentlerde hayvanların yaşaması konusu ile ilgili çok eski bir tarihsel süreç söz konusudur. Eski Yunan’dan Eski Mısır medeniyetlerine kadar geçmişteki birçok medeniyette kent yaşamı içinde insanlarla birlikte yaşayan hayvanlardan söz edilmektedir. Eski medeniyetlerden itibaren kent yaşamı içinde insanlarla birlikte yaşayan hayvanlar kent yaşamı içinde hayatlarını devam ettirmektedirler. “Kent kültürü” olarak tanımlanan kültür içinde çeşitli hayvanlar insanlar tarafından sahiplenilmiş ve kentlerde hayvanların insanlarla birlikte yaşama koşulları oluşturulmuştur. Bunun yanında kent sokaklarında kitleler halinde sapsiz yaşayan çok sayıda hayvan da sıklıkla var olmuştur. Bu hayvanlar geçmiş dönemlerde genel olarak kent sokaklarında yaşamlarını sürdürmüşlerdir, buna karşın günümüz toplumlarında insanlar sokaklardaki hayvanları bakıp besleyebilmekte veya bahçelerinde bu hayvanları sahiplenip bakımlarını üslenebilmektedir. Bu durum modern kentlerde geniş bir kabul görmüştür ve bakıma muhtaç hayvanların ihtiyaçlarını karşılamak adeta bir görev haline gelmiştir (Armutak, 2012; Ogurlu, 2014; Belge, 2018; Şolt, 2019; Akyüz, 2021).

Büyük kentlerde yaşayan hayvanlar her ne kadar varoşları yaşam alanları seçmiş olsalar da, bu hayvanlar zaman zaman sürüler halinde kırsaldan şehir merkezine doğru gelebilmektedir. Gelişen kent kültürü içerisinde insanların sokak hayvanlarına karşı geliştirdikleri bilinç ve duygusal bağ nedeniyle kent varoşlarında yaşayan sokak hayvanları güvenli yerler olduklarını hissetmeleri sebebiyle daha çok kent merkezlerine yönelmektedirler. Bu durum karşısında kent belediyeleri yaşanabilecek olumsuzlukların önüne geçebilme konusunda çalışmalar yürütmektedirler. Gelişmiş birçok kentte sokak hayvanlarına dair sorunlar bulunmazken uygulamalardaki eksiklikler veya tedbir yöntemlerindeki farklılıklar nedeniyle bu hayvanların yerleştiği büyük kentlerde sorunlar meydana gelebilmektedir. Pek çok kentte başta yiyecek temini olmak üzere demokratik kitle örgütlerinin ve yerel yönetimlerin sürdürdüğü kampanyalar çerçevesinde sokak hayvanlarına dair aşılama, küpe takma ve kısırlaştırma işlemleri konusunda önemli gelişmeler sağlanmıştır. Bu bakımdan kent içinde ya da çevresinde yaşayan sahipli veya sapsiz hayvanlar artık o yerler için birer kültür kaynağı haline gelmişlerdir. Buna bağlı olarak küpeleri takılmış ve aşıları yapılmış sağlıklı hayvanlar kentleri insanlarla paylaşarak kent yaşamını daha renkli ve yaşanabilir hale getirmişlerdir. Böylece insanlarla iç içe yaşamış olan bu hayvanlar sanat ve kültürü besleyen önemli bir kaynağa dönüşmüşlerdir. Ancak yine de başta sapsiz başıboş sokak köpekleriyle ilgili konular olmak üzere ciddi şikâyetlerin söz konusu olduğu da bilinmektedir (Armutak, 2012; Ogurlu, 2014; Belge, 2018).

Modern kentlerin oluşumu ile birlikte hayvanlarının kent yaşamına daha çok dahil olmasına paralel bir şekilde yöneticiler konuya el atarak konuyla ilgili faaliyetler gerçekleştirmeye başlamışlardır. Böylece sokak hayvanlarıyla ilgili yeni stratejilerin ve planların yapılması, denetimlerin ciddi bir şekilde ele alınması, bakanlıkların kurulması, yerel yönetimlere görevler verilmesi, gönüllü kuruluşların işbirliğine gidilmesi gibi sokak hayvanlarıyla pek çok konuda çalışmalar yürütülmüştür (Aslım, Yiğit, İzmirli ve Yaşar;

2012; Kaya ve Bektaş, 2019; Akyüz, 2021). Yerel yönetimler özellikle sahipsiz ve güçten düşmüş olan hayvanlara yönelik hayvan barınakları inşa etmişlerdir. Belediye hizmetleri kapsamında “geçici hayvan bakımevi” kapsamında oluşturulan bu birimler, insan sağlığı ile yakından ilgili olan hayvan sağlığı konusunda önemli hizmetler vermektedirler. Diğer yandan bu hizmetler kapsamında; kontrolsüz üremelerinin önüne geçmek, uygun yaş aralığında bulunanları kısırlaştırmak, insanlara bulaşan hastalıklara karşı önlemler olarak koruyucu ve kurtarıcı önlemleri etkin kılmak ve tespit edilen hayvanların kulaklarına küpe takmak gibi birçok işlemin hayata geçirilmesi noktasında önemli tedbirler almaktadırlar. Tüm bu hizmetlerin yanı sıra hayvanları korumaya dair kanunlar da çıkarılarak sokak hayvanlarına yönelik bakım ve beslenmeleri konusunda yasal tedbirler alınmıştır. Bu önlemler neticesinde kentlerde yaşayan başıboş hayvanların insan sağlığı konusunda yarattığı tehlikenin önemli bir kısmının önüne geçilmiştir. Ancak büyüyen kentlere paralel olarak artan hayvan sayısı nedeniyle zaman içerisinde barınak kapasiteleri yetmemekte, ayrılan bütçeler yetersiz kalmakta, hayvan sağlığı konusunda tıbbi donanımlar yetersiz hale gelmekte ve bunlara bağlı olarak sokak hayvanlarına dayalı yeni sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Bu sorunlar insanların sokak hayvanlarına karşı oluşan etik değerlerin zamanla zedelenmesi ve bireylerin hayvanlara karşı tutum ve davranışlarının değişmesine neden olabilmektedir. Bu kapsamda gerekli önlemler alınmalı; hayvan barınakları uygun ve yeterli genişlikte, refahı sağlayıcı standartlara kavuşturularak inşa edilmeli, hayvanların bir eşya gibi satışının önüne geçilmeli, hayvanların öncelikle barınaklara alınıp oradan sahiplendirilmesi yoluna gidilmeli ve hayvanları sokağa atan kişiler hakkında cezai yaptırımlar uygulanmalıdır (Atılğan, Erkan, Saltuk ve Alagöz, 2006; Özgür, 2010; Armutak, 2012; Kaya ve Bektaş, 2019; Demir ve Aysun, 2019; Akyüz, 2021).

3. Hayvanların İnsanlar İçin Önemi

İnsan ve hayvanın doğadaki birlikteliği uygarlık tarihi itibarıyla günümüze kadar çeşitli evrelerden geçmiş olup süreç içerisinde boyut ve nitelik değiştirerek varlığını sürdürmüştür. İnsan ve hayvan arasındaki ilişkiyi belirleyen temel araç bireylerin ihtiyaçları olmuştur. Tarihsel süreç boyunca hayvanların insan yaşamı üzerinde pek çok alandaki olumlu etkileri bilinen bir gerçektir. Zira hayvanlar uygarlığın ilk zamanlarından itibaren insanlarla birlikte var olmuş, kimi zaman insan hayatını kolaylaştıran bir figür, kimi zaman birlikte yaşanan bir arkadaş, hatta kimi zaman dini semboller olarak insan yaşamında varlıklarını sürdürmüşlerdir. İnsanın ilk zamanlarında hayvanlar; yiyecek olarak avlamak ya da bunlardan korunmak şeklinde düşünülürken, evcilleştirilmeleriyle birlikte birer ekonomik kazanım ve sosyal paylaşım aracı haline dönüşmüşlerdir. Bu bakımdan tarihsel süreç içerisinde hayvanlara yüklenen anlamlar farklılaşmış ve insanların hayvanlara karşı tutum ve bakış açıları değişmiştir. Günümüz modern toplumlarına kadar insanlık hayvanlarla ilişkisini çoğu kez kendi çıkarları üzerine organize etmişlerdir. Bu kapsamda insanların beslenmeleri, sağlıklı kalmaları, korunmaları, fiziksel veya ruhsal olarak sağlıklı kalmalarında kullanılmışlardır (Armutak, 2012; Oğurlu, 2014; Kaya ve Bektaş, 2019).

İnsanlar beraberinde bakıp besledikleri hayvanlarla yakın bir ilişki içerisindeyler. Bu ilişkiler daha çok soyut, duygusal ve maddiyattan uzak ilişkiler olarak gerçekleşmektedir. Kent kültürü içinde hayvanlarla kurulan iletişim kimi zaman toplumsal statü sembolü, bir hobi aracı veya işlevlerinden yararlanılması gereken birer varlık olarak görülseler bile çoğu zaman kendisine eşlik edici bir arkadaş veya bir aile üyesi gibi algılanmıştır. Kimi zaman insanların sahiplenip baktıkları hayvanlara adeta kendi çocukları muamelesi yaptıkları, onları kucakladıkları hatta konuştuıkları görülmektedir. Nitekim hayvan sahiplenen kişiler bu hayvanlarla kurdukları duygu temelli iletişim sonrasında bir takım maddi fedakârlıklar yapmaktan çekinmemişlerdir. Özellikle hayvan sahiplerinin bu hayvanları sağlıklı tutabilmek adına bakım, besleme ve sağlık işlemleri için önemli sayılabilecek masrafları göze aldıkları bilinmektedir. İnsanlar ile sahiplendikleri hayvanlar arasında merhamet, empati, sevgi ve güven bağlılığına dayalı önemli duygusal yakınlıklar söz konusudur. Bununla ilgili olarak bazı bilim insanları insan ve hayvan arasındaki ilişkiyi “şefkat bağları” kavramıyla tarif etmiştir. Zira karşılıklı olarak insanlar sahiplendikleri hayvanlara, hayvanlar da sahiplerine karşı bir özlem duygusu beslerler. Ayrıca sahiplenilmiş veya yakın diyalog kurulmuş hayvanların çocuk gelişimi üzerinde dil, sosyal duygu ve motorik gelişim konularında olumlu etkiler yaptığı belirlenmiştir. Aynı şekilde çevremizde bulunan evcil hayvanların yaşlı bireylerde de benzer duygusal etkilerde bulunduğu görülmektedir. Nitekim evcil hayvana bağlanan yaşlı bireyin daha az depresyona girdiği ve fiziksel olarak kendini daha iyi hissettiği tespit edilmiştir. Benzer olarak hayvanlarla ortak yaşama giren insanların yalnızlık hissini gerilediği ve psikolojik sorunlarının azaldığı tespit edilmiştir (Duru ve Şahin, 2004; Turgut, 2013; Oğurlu, 2021).

Diğer bir konu da insanların sağlıklı beslenmesi konusudur. Günümüzde bilimsel araştırmaların artmasıyla birlikte hayvansal ürünlerin önemi daha da çok anlaşılmıştır. Nitekim çağımızda hayvansal ürünlerin tüketim düzeyi ülkelerin gelişmişlik göstergesiyle paralel algılanmaktadır. Bunun en önemli nedeni et, süt ve yumurta gibi hayvansal protein içeren ürünlerin insan beslenmesindeki önemidir. Zira insan sağlığı açısından bir gereksinim olan hayvansal ürünlerin içerdiği besin öğelerinin bedensel ve zihinsel gelişiminin tamamlanması için kaçınılmaz olduğu bilinmektedir. Hayvansal proteinlerin ve özellikle de insanlar için gerekli olan esansiyel amino asitlerin yeterli ve dengeli bir şekilde alınması, günlük ihtiyaç duyulan proteinin zamanında ve yeterli miktarda alınması bakımından önem arz etmektedir. Bu bakımdan artan nüfus olgusuyla paralel olarak insanlar yeterli hayvansal proteine ulaşmak için yoğun bir çaba sarf etmekte ve nesillerinin sağlıklı beslenmesini sağlamak için ciddi gayretler göstermektedir. Dolayısıyla insanlar çevresinde bulunan hayvanlara karşı duygusal bir yaklaşım gösterirken vücut için gereksinim olan proteinlerin alınması amacıyla besin olarak tükettikleri hayvanlardan da yararlanma yoluna gitmektedirler (Duru ve Şahin, 2004).

Bununla birlikte tarihsel süreçte hayvanlardan yararlanma konusu onları sadece besin kaynağı olarak görmek olarak gerçekleşmemiştir. Hayvanlar iş gücü, haberleşme aracı, koruyucu, binek aracı veya insana göre daha gelişmiş duyuvarları nedeniyle

adli olaylarda tespit amacıyla da kullanılmışlardır. Dolayısıyla yüzyıllar boyunca insan-hayvan ilişkisinin devam ettiği ve sosyal alanlarda karşılıklı yararlanma yoluna gidildiği görülmektedir. Modern çağa gelinmesiyle birlikte günümüzde insanların büyük bir çoğunluğu doğada bulunan her türden hayvanın çeşitli haklarının bulunduğunu ve onların bu haklarına riayet edilmesi gerektiği bilincine ulaşmıştır. Özellikle hayvanların beslenme, bakım, hastalıklardan koruyarak refahını düzeltici tedbirleri almasının zorunlu olduğu insanlar arasında genel kabul görmüş bir ilkedir. Dolayısıyla bu hakları korumak üzere birçok ülke hayvan haklarına dair kanunlar çıkartarak söz konusu hakları ve hayvanların refah düzeylerini kanunlarla teminat altına almışlardır. Dolayısıyla modern çağda hayvanlara yönelik çıkarıcı yaklaşımların terk edilerek hayvan refahı ve hayvan hakları konusunda bir ekolün geliştiği söylenebilir (Atılğan, Erkan, Saltuk, Alagöz, 2006; Karaman, 2006; Savaş, Yurtman ve Cemil, 2009; Demir ve Aysun, 2019).

Diğer yandan kent yaşamı çevresindeki hayvanlardan başka, insanlarla direkt ilişkili olmayan diğer tüm hayvanların da çevre ve doğal dengeye son derece yararlı etkileri ve insan yaşamına dolaylı olarak olumlu katkıları bulunmaktadır. Doğada mevcut biyoçeşitlilik birçok farklı tür ve cinsteki canlıların yaşamasına ortam yaratır. Bu canlılar doğadaki dengenin korunmasında önemli görevler üstlenmektedirler. Örneğin insan yaşamı için zararlı olduğu düşünülen bazı yılan türlerinin bile doğada dengenin fareler lehine bozulduğu alanlarda insanın yararına olacak şekilde doğal dengeyi yeniden tesis ettikleri, böylece farelerin mera ve ekili alanlara verdiği zararların ve fare kaynaklı hastalıkların önüne geçtiği bilinen bir gerçekliktir. Bu gibi doğanın kendi dengesini bulması adına insanla direkt ilişkisi olmayan canlıların bile insan hayatı için son derece önemli olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla dünyayı paylaştığımız diğer bütün canlılarla yaşamın ortak olduğu gerçeği kabul edilerek bilinen ve bilinmeyen bütün canlıların korunmasına yönelik gerekli önlemlerin alınmasının bir zorunluluk olduğu bilinmelidir. Bu sebeple hayvanlara zarar verici tüm faaliyetlere dair önlemler alınmalıdır. Bu kapsamda avcılık adı altında hayvanların zevk için öldürülmesi, dövüştürülmesi, şiddete maruz bırakılması, yaralanması, işkenceye maruz bırakılması, sirklerde sömürü aracı olarak kullanılması, ağır işlerde çalıştırılmaları gibi olgular önlem alınması gereken konular arasındadır. Bununla birlikte özellikle soyu tüketme tehlikesiyle karşı karşıya kalan hayvanlara yönelik koruyucu önlemlerin alınması doğal dengenin korunması bakımından son derece önemlidir (Özgür, 2010; Kaya ve Bektaş; 2019; Akyüz, 2021).

Diğer yandan; insan, hayvan ve çevre ilişkisi içerisinde yaban hayatı ayrı bir öneme sahiptir. Yaban hayatı içerdiği zengin biyoçeşitlilik nedeniyle doğal dengenin korunması adına son derece önemli bir potansiyele sahiptir. Nitekim insanların doğaya bakış açısı içerisinde bulunan yaban hayvanlarına bakış ile direkt ilgilidir. Zira günümüzde yaban hayatının insanların ilgisini çeken birçok yönü daha fazla görünür hale gelmiştir. İnsanların günümüzde kentlerde geçirdikleri vakitten çok doğayı keşfetme, yaban hayatını inceleme, doğadaki hayvanları besleme, zor durumda olanları iyileştirme girişimleri gibi konulara daha çok vakit ayırmak istediği görülmektedir. Bu durum günümüz insanının yaban hayvanlarının günlük yaşamlarını ve davranışlarını daha kapsamlı öğrenmesini ve gözlem yapmak suretiyle insanın doğayı daha iyi anlayarak çevresiyle bütünleşmesini ifade eder. Bunun sonucu olarak günümüz insanının yaban hayatının korunmasına eski çağlara göre daha fazla önem gösterdiği görülmektedir (Oğurlu, 2008; Aslım, Yiğit, İzmirli ve Yaşar, 2012; Duran, 2012; Zeynek, Keser ve Yıldırım, 2021).

4. İnsan-Hayvan İlişkisinde Riskler

4.1. Zoonoz Hastalıklar

Doğada yaşayan tüm canlılar en başta hayatta kalmayı amaçlar. Bu döngüye doğal olarak mikroorganizmalar da dahildir. Bilindiği üzere yaşamlarını devam ettirmek üzere diğer canlıların vücutlarına giren mikroorganizmalar hızla üreyerek yüksek sayılara ulaştığında hastalıklar meydana getirmekte ve yerleştiği canlıların yaşamını tehlikeye sokmaktadır. İnsan ve hayvanlar da bu hastalık döngüsünün birer parçası olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla hayvanlar hastalık bulaştırma konusunda insan ve çevre sağlığı bakımından son derece önemlidirler. Zira hastalık yapıcı mikroorganizmaların hayvanlara bulaştığı oradan da insanlara intikal ettiği bir döngü söz konusudur. İnsanlar çevrede bulunan sağlıklı hayvanların yaydığı virüs, bakteri, mantar ve parazit gibi zararlıların etkisi altında kalabilmektedir. Bu durum insan ve hayvanın birlikte yaşadığı çevre üzerinde meydana gelir. Çevreden hayvana, hayvandan da insana geçen ve “zoonoz hastalık” olarak tanımlanan birçok hastalık, hayvanların gıda değeri olan eti, sütü veya yumurtası gibi ürünlerle geçebildiği gibi aynı çevre üzerinde bulunan insan ve hayvanlar arasında direkt bulaşmalar sonucunda da oluşabilmektedir (Keskin ve Özyaral, 2006; Osmanağaoğlu, Sezer ve Şanlı, 2018; Akyüz, 2021).

Kentlerde yaşayan başıboş hayvanlar çevre ve insan sağlığı yönünden tehlike oluşturmaktadır. Sokaklarda aşısız ve sağlıklı bir şekilde dolaşan hayvanlar insan ve diğer hayvanların sağlıklarını tehlikeye atacak şekilde bakteri, virüs ve parazit taşıyıcıdır. Bugüne kadar yapılan pek çok araştırmada evcil hayvanlar da dahil olmak üzere sağlıklı hayvanların başta insan olmak üzere birçok canlıların hayatı için tehlike oluşturdukları ve pek çok hastalığın bulaşmasında aracılık yaptıkları belirlenmiştir (Ataş, Özçelik ve Saygı, 1997; Atılğan, Erkan, Saltuk ve Alagöz; 2006; Aslım, Yiğit, İzmirli, Yaşar; 2012; Zeybek, Keser ve Yıldırım, 2021). Söz konusu hastalık etkenleri temas etme, yalama, kirli patilerle tutmaya çalışma, ısırma veya solunum vasıtasıyla bulaşabilmektedir. Özellikle denetimsiz başıboş hayvanların gezdiği bölgelerde, evcil hayvan çiftliklerinde, barınaklarda, hayvan pazarlarında veya panayırlarında hastalık etkenleri taşıyan hayvanlar diğer hayvanlara bu etkenleri bulaştırabilmektedirler. Bugüne kadar yapılan pek çok araştırmada evcil hayvanlar, başıboş sokak hayvanları veya laboratuvar hayvanlarından insana bulaşan pek çok hastalığın insan sağlığını tehdit ettiği tespit edilmiştir. İnsan sağlığına direkt olumsuz etkide bulunan bu hastalıklardan en önemlileri arasında kuduz,

MERS, SARS, domuz gribi, kuş gribi, BSE, şarbon, brucella, tüberküloz, ekinokok gibi hastalıklar bulunmaktadır. Zira söz konusu hastalıklar arasında viral etkenli olanlar dünya üzerinde ölümcül büyük pandemilerin oluşmasına da neden olabilmektedir. Bu etkenlerin çıkış kaynakları araştırıldığında özellikle çevre-hayvan-insan sağlığı konusunda gerekli tedbirlere özen gösterilmeyen bölgelerden kaynaklandığı ve pandemilerin buralardan başladığı tespit edilmiştir. Bu bakımdan zoonotik hastalıkların önüne geçilmesinde dünya ölçeğinde denetimlerin artırılması, su ve gıda hijyeninin korunması, vahşi yaşam ve ekosistemin desteklenmesi konularında tüm insanlığa büyük sorumluluklar düşmektedir. Bu konuda hayvan sağlığından sorumlu veteriner hekimler, pek çok meslek grubu ve çevre-hayvan-insan sağlığı konularında faaliyet yürüten kuruluşlara büyük görevler düşmektedir (Tekinşen, 1984; Karaman, 2005; Atılğan, Erkan, Saltuk ve Alagöz; 2006; Keskin ve Özyaral, 2006; Osmanağaoglu, Sezer ve Özkul, 2011; Akyüz, 2021).

İnsan, hayvan ve çevre sağlığını korumak amacıyla önceden sadece çevre ve gıda zincirindeki kimyasal kirlenme konusuna dikkat edilmesinin gerekli olduğuna inanılmaktaydı. Buna karşın günümüzde bu durum küresel salgın ve zoonoz hastalıklar sorunu olarak ele alınmaktadır. Zira aniden ortaya çıkıp hızla yayılan zoonotik hastalıklar ve bulaşık çevre insan için küresel sağlık sorunu haline dönüşmüştür. Hayvanlardan insanlara geçen zoonoz hastalıklar yayılma alanlarının genişliği ve patojenitelerinin yüksek olması nedeniyle insan sağlığını ciddi boyutta tehdit etmektedir. Bu bakımdan zoonotik hastalıkların yayılımında aracı olan hayvanlara dair alınacak tedbirlerle bu hastalıkları önlemek mümkündür. İnsanlara hastalık bulaştırıcı evcil veya yabani hayvanların aşılınması, ilaçlanması ve iç-dış parazit mücadelesinin yapılması zoonotik hastalık zincirinin kırılmasında son derece önemlidir. Bu açıdan hastalık etkenlerinin üreme imkanı bulduğu hayvan çiftlikleri, barınaklar veya laboratuvar hayvan ortamları gibi yerlerin hijyen kurallarına uyularak denetlenmesi büyük önem arz etmektedir (Tekinşen, 1984; Keskin ve Özyaral, 2006; Bingöl, 2020).

4.2. Ekolojik Dengenin Bozulması

İnsanlık tarihsel süreç boyunca devamlı olarak kendi soyu lehine hareket etmiş ve bu durum doğanın aleyhine bir gelişme göstererek devam etmiştir. Özellikle yaşanan teknolojik gelişmeler doğrultusunda doğanın başta fiziksel ve biyolojik olmak üzere pek çok özelliği değişmiştir. Bu bakımdan çevre üzerinde hâkimiyetini kuran insanlık doğayı kendi malı gibi görmüş ve kendi çıkarları doğrultusunda dönüşüme sokmuştur. Bu durum hızlı bir şekilde ekolojik dengenin bozulmasına yol açmış, dar bir bakış açısıyla insanın refah seviyesi artmış gibi görünse de genel olarak çevrede oluşan olumsuzluklar ve doğa dengesinin bozulmasıyla refah seviyesi olumsuz yönde etkilenmiştir. Yani insanlığın doğayı dönüştürme faaliyetleri arttıkça çevresel sorunların boyutu da aynı oranda büyümüştür. Nitekim kentlerdeki hava, su ve toprak kirliliği, küresel ısınma, radyoaktif kirlenme gibi birçok iklimsel değişiklikler çevrenin biyolojik unsurlarının yok olması ve aynı zamanda ölümcül boyutlu çevre sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bakımdan ekolojik dengenin yeniden kurulabilmesi ve oluşan çevre sorunlarının ortadan kaldırılması için 21. yy başından itibaren pek çok ülkede gerek kamu gerekse özel sektör kesimlerinin özel tutum içerisine girdikleri, faaliyetler gerçekleştirdikleri ve önemli tedbirleri hayata geçirdikleri görülmektedir. Zira insanın her şeyin merkezinde olduğunun varsayılması, doğanın temel ihtiyaçlar dışında dönüştürülmeye kalkışılması, hayvanların ve bitkilerin insan olmaksızın bir kıymetinin olmadığı ileri sürülmesi doğanın bir bütün olduğu gerçeğini yok sayma noktasına gelmiştir. Oysa tam aksine doğa tüm canlı ve cansız varlıkların ortak paydasıdır. Bu ortak paydayı kapsayan çevre insanı da içine alan doğal, kültürel, sosyal ve yapay unsurlardan oluşur ve bu unsurlar birbirleriyle sürekli bir etkileşim halindedirler. Sürekli değişen bir olgu olarak çevre günlük hayatın gereksinimleri ile birlikte doğal ve yapay unsurların etkisi altında biçimlenmektedir. Başta iklim olmak üzere toprak, su, doğal yapı gibi abiyotik; insan, hayvan, bitki gibi biyotik faktörlerden oluşan çevrenin bir karakter kazanma süreci bulunur ve sahip olduğu kaynaklar ve özellikler doğrultusunda zaman içerisinde diğerlerinden farklılaşmaya başlar. Çevrenin karakter kazanması ve farklılaşması diğer canlıların yaşamlarını risk altına sokacak şekilde de gelişebilir. Bu tür değişimler yaşayan canlılar için olumsuz yönde olduğunda doğanın olumsuz yönlerini ortaya çıkardığı söylenebilir. İnsanlık tarihsel süreç boyunca çevrenin insan yaşamına dair olumsuzluklar oluşturması adına doğaya çok sayıda müdahalede bulunmuş, ona hükmetmeye ve tüm çevresini değiştirmeye çalışmıştır (Karaman, 2006; Aslım, Yiğit, İzmirli ve Yaşar, 2012; Duran, 2012; Akyüz, 2021).

Çevre üzerinde gelişen olumsuzlukların ortaya çıkışında; kentlerin kısa zamanda aşırı büyümeleri, yoğun nüfus artışının şekillenmesi ile birlikte konutların, iş yerlerinin, alışveriş merkezlerinin, eğlence mekânlarının, spor tesislerinin, okulların, hastanelerin, kamu binalarının, yolların, köprülerin vb. geniş bir şekilde inşası yoluyla insan hâkimiyetinin genişlemesinin ve diğer canlılara yeterli miktarda yaşam alanının kalmamasının rolü büyüktür. Bütün bu yapılaşmalar ile birlikte doğal çevrenin yok edilerek yapay alanlara dönüştürülmesi doğa açısından önemli bir sorun olarak algılanmalıdır. Özellikle insan ihtiyaçları için oluşturulan kentsel yapılar, içinde yaşayan hayvanların beton yağınları arasında yaşamaya mahkûm edilmesi ve doğal yaşam alanlarının yok edilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanların yaşam kalitesinin artırılması uğruna bu tür yatırımlar yapılırken insanlarla aynı çevre üzerinde benzer haklara sahip olan canlı ve cansız bütün varlıkların yok sayıldığı görülmektedir. Zira bir yerleşim yeri kurulurken insanların sağlıklı yaşamına eş değer olarak diğer tüm canlıların yaşam alanlarının korunması konusuna büyük önem verilmesi gerekmektedir, çünkü ekolojik dengenin muhafaza edilmesi yoluyla insan sağlığı daha güçlü bir şekilde korunacaktır. Ancak halen kentlerin yapılanma süreçlerinde sadece insan refahı öngörülerek yatırımlar yapılmakta, canlı ve cansız diğer bütün varlıkların zarar görmesiyle ekosistem bir bütün olarak zarar görmektedir. Bu yanlış politikalar nedeniyle insan dışındaki diğer tüm doğa ortakları kendi çevrelerinden koparılmış, yeni oluşturulan yapay çevrelerin içerisine mahkûm edilmiştir (Aslım, Yiğit, İzmirli ve Yaşar, 2012; Akyüz, 2021).

Kentsel gelişime paralel olarak, bozulan ekosistemde yaşam alanları elinden alınan hayvanlar nedeniyle oluşan çevre kaynaklı olumsuz etkiler kadar kent çevrelerinde kurulu bulunan hayvansal üretim çiftliklerinden çıkan atıklar ve silaj gibi tarımsal ürünlerin kent çevrelerinde oluşturdukları sızıntılarla oluşan olumsuz koşullar da son derece önemlidir. Yarattığı koku ve görüntü kirliliği ile birlikte gelişen bu atıkların çevre ve su kirliliğine neden olmak suretiyle insan yaşamını tehdit ettiği bilinmektedir. Özellikle kent çevrelerinde kurulu bulunan hayvansal üretim tesislerinin çevreye yaptığı olumsuz etkilerin başında aynı sokak hayvanlarında olduğu gibi çeşitli bulaşıcı hastalık etkenleri yer almaktadır. Nitekim bu etkenlerin çevreye yayılması insan kaynaklı doğrudan atım veya dolaylı atım şeklinde meydana gelmektedir. Özellikle ahır ve kümeslerden çıkarılan atıkların depolandıkları çukurların insan ve hayvan sağlığı için tehlikeli birer hastalık kaynağı oluşturdukları unutulmamalıdır. Bu hastalık etkenlerinin doğada çok uzun süre yaşama kabiliyetleri de göz önünde bulundurulduğunda çevre kirliliğinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Yine benzer olarak kent çevrelerinde kurulan barınak ve kesimhanelerden çıkan atıkların çevreye saçılmasının da kent sağlığını tehdit ettiği unutulmamalıdır. Diğer yandan bu atıkların daha geniş alanları etkilediği kirlilik durumlarının neden olduğu su kirliliğinin insan ve hayvan sağlığı açısından son derece tehlikeli olduğunun iyi bilinmesi gerekir. Bu kirlilik türünde dağıntı gübreler, hayvansal atıklar vb. çeşitli maddeler yerüstü ve yeraltı sularına ulaşarak su kaynaklarında önemli kirlilikler meydana getirebilirler. Bu tür durumlarda yeraltı sularında nitrat bakımından zenginleşme, yüzey sularında ise fosfor ve nitrojen içerikleri bakımından yüksek değerlere çıkma gibi bir risk ortaya çıkmaya başlar. Yüzey sularında hayvan gübrelere bağlı oluşan fosfor bulaşmaları nitrojene göre daha az tehlike oluşturmasına rağmen söz konusu olan fosfor organik bakımdan bağlanırdur ve toksik etki yapma etkisi zayıftır. Buna karşın üreinin amonyağa dönüşmesi ile birlikte oluşan nitrojenin etkisi çevre üzerine daha ağır sonuçlar yaratmaktadır. Özellikle kirlenen yüzey sularının içinde oluşan nitrojen amonyak formuna dönüşerek sulardaki canlılar üzerinde ciddi toksik etkiler oluşturur. Ayrıca yüzey sularına karışan gübre vb. atıklardan çıkan sızıntılar ortamda bulunan alglerin çoğalmasını hızlandırarak ilerleyen zamanlarda gelişen çürümeye bağlı olarak oksijen tüketimini en üst seviyeye ulaştırır ve doğal sudaki kirlenme boyutu daha da artmış olur (Atılğan, Erkan, Saltuk ve Alagöz; 2006; Karaman, 2006; Demir ve Aysun, 2019; Ogurlu, 2014).

Hayvansal atıklar kadar önemli diğer bir çevre sorunu da gaz salınımlarıyla ilgilidir. Hayvanlar da bitki ve insanlar gibi doğaya gaz yayarlar. Bu gazlar hayvanların solunum sisteminden veya bağırsak artıkları şeklinde ortaya çıkan gübre ve idrardan kaynaklanabilir. Bu gübrelerde oluşan gazlar altlıklarda ve çürüyen yemlerde aerob ve anaerob mikroorganizmaların metabolizma faaliyetleri sonucunda da ortaya çıkar. Benzer olarak hayvan barınaklarında su buharı, karbondioksit ve amonyak her zaman görülen gazlar olmakla birlikte hidrojen sülfür, karbonmonoksit ve saf hidrojen gazları da zaman zaman ortaya çıkabilmektedir. Çevreye saçılan nitrojen oksit gazının insan sağlığı için çok tehlikeli olduğunun bilinmesi gerekir. Oluşan gazların çevre üzerinde kötü koku yayma özellikleri bulunur ve rüzgârın etkisiyle çok uzak yerlere kadar sürüklenbildiği görülmüştür. Bu kokuların açık gübreliliklerde, gübre boşaltma ve doldurma işlemleri sırasında veya gübrelerin tarlalara saçılması sonrasında çevreye yayıldıkları bilinmektedir. Hayvan barınaklarının, kümeslerin ve ahırların yerleşim birimlerine yakın yerlerde kurulmuş olması insan sağlığını daha da tehlikeye sokmaktadır. Bu gazların içerisindeki hidrojen sülfür ve amonyak gazının diğer gazlara göre daha tehlikeli oldukları ve özellikle çevreye saçılan gazlarda kötü kokuların hissedilmesinin bu gazlardan ileri geldiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte bu gazların içeriğinde çeşitli kimyasal bileşimlerin de bulunduğu unutulmamalıdır. Bunlar özellikle organik asitler, karbonik asitler, amiller, karboniller, alkoller, indoller, merkaptanlar ve piridinler gibi bileşiklerdir. Ayrıca yayılan koku ve tozlar içinde hastalık etkeni birçok mikroorganizma da bir yerden diğer yerlere taşınmaktadır. Yapılan araştırmalarda özellikle iri toz parçacıklarının ciddi mikroorganizma kümesi taşıdığı belirlenmiştir. Ayrıca bu koku ve toz parçacıkları içerisinde alerjik etkenler, alerjen bakteri, mantar ve organik toz gibi maddeler de bulunur (Atılğan, Erkan, Saltuk ve Alagöz; 2006; Karaman, 2006; Demir ve Aysun, 2019; Ogurlu, 2014).

SONUÇ:

Sonuç olarak; modern yaşamın etkili olduğu kentleşme süreçlerinde kırsal ve kentsel alanlardaki mevcut doğal çevrenin insanlar dışındaki canlılar tarafından da kullanımı konusunda insanlığın önemli bir bilinç kazandığı görülmektedir. Bununla birlikte gerek kent içinde gerekse kent dışında evcil ve yaban hayvanlar için oluşturulan barınma ve beslenme yerleri ile birlikte doğal hayatta yaşayan canlılarının insan psikolojisine dair önemli etkilerin bulunduğu da farkına varılmıştır. Buna bağlı olarak insanlığın söz konusu doğal yaşam alanlarına ilgisi son dönemlerde giderek artmaktadır. Bu durumun oluşmasında insan, hayvan ve doğal yaşam arasındaki ilişkinin farkına varılmasının etkisi büyüktür. Ancak insanların doğal yaşama olan artan ilgisiyle birlikte doğanın kendi içinde var olan risklere de dikkat edilmesi gerekmektedir. Özellikle bulaşıcı hastalıkların varlığı ve ekolojik risklerin meydana getirdiği olumsuzlukların bilinmesi bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu risklerin küresel anlamda tüm insanlığı tehdit edici riskler barındırması sebebiyle her ülke başta kendi kentleri olmak üzere genel ekosisteminin korunması konusunda ve hayvanların bir şekilde aracılık ettiği hastalıkları engellemek adına gerekli önlemleri almak mecburiyetindedir.

İnsan sağlığı, hayvan sağlığı ve çevre sağlığı birbiriyile iç içe geçmiş konulardır. Dolayısıyla bu hususların tamamına yönelik tedbirler almak küresel çapta bir zorunluluktur. Doğanın bir bütün olarak varlığını sürdürdürebilmesi adına insan-hayvan-çevre ilişkisi hiçbir şekilde kesintiye uğramamalı, özellikle kentlerde yoğunlaşan insan nüfusunun hayvanlarla olan ilişkisine ve çevreyi koruma görevine dair oluşan bilinç korunmalıdır.

ETİK STANDARTLAR:

Çıkar Çatışması: Yazarlar, bu makale için gerçek, potansiyel veya algılanan herhangi bir çelişki olmadığını beyan eder.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma için etik kurul onayı gerekli değildir.

Finansal Destek:**Teşekkür:****KAYNAKÇA:**

- Akyüz, E (2021). "Çevre Etiği ve Sokak Hayvanları: İstanbul Örneği". Euroasian Conference on Language & Social Sciences, 18-19 Haziran 2021, Ekaterinburg, Rusya.
- Armutak, A. (2012). "Kent Kültürü Nedir? Bu Kültürde Hayvanların Yeri Ne Olmalıdır?" Değişen Dünyada Biyoetik, Türkiye Biyoetik Derneği XVIII. Yayını, İstanbul 2012, s.139-143.
- Aslım, G., Yiğit, A., İzmirli, S., Yaşar, A. (2012). "Hayvan Koruma Kavramı ve Biyoetik Çerçevesinde Yaban Hayatı Koruma ve Yaban Hayatı Geliştirme Sahaları. Kafkas Univ Vet Fak Derg, 18(4), 657-662.
- Ataş, A., Özçelik, S., Saygı, G. (1997). "Sivas Sokak Köpeklerinde Görülen Helmint Türleri, Bunların Yayılışı ve Halk Sağlığı Yönünden Önemi", Türkiye Parazitoloji Dergisi, 21(3), 305-309.
- Atılğan, A., Erkan, M., Saltuk, B., Alagöz, T. (2006). "Akdeniz Bölgesindeki Hayvancılık İşletmelerinde Gübrenin Yarattığı Çevre Kirliliği", Ekoloji, 15(58), 1-7.
- Belge, R. (2018). "Denizli Kent Kimliğini Oluşturan Coğrafi Ögeler", Ege Coğrafya Dergisi, 27(2), 167-181.
- Bingöl, M. (2020). "Katillerin Katili: Salgın Hastalıklar. Kadim Akademi SBD", 4(1), 101-105.
- Demir P., Aysun, K. (2019). "Geçici Hayvan Barınaklarının Genel Durumları ve Sorunlarına İlişkin bir Değerlendirme: Ege Bölgesi Örneği", Veterinary Journal of Mehmet Akif Ersoy University, 4(1), 29-33.
- Duran, C. (2012). "Türkiye'de Dağlık Alanların Kırsal Turizm Açısından Önemi", Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2012(1), 45-52.
- Duru, M., Şahin, A. (2004). "Türkiye'de Sağlıklı ve Güvenli Hayvansal Üretimin Gerekliliği", Hayvansal Üretim, 45(1), 36-41.
- Karaman, S. (2005). "Tokat Yöresinde Hayvan Barınaklarından Kaynaklanan Çevre Kirliliği ve Çözüm Olanakları", Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 2005(2), 57-65.
- Karaman, S. (2006). "Hayvansal Üretimden Kaynaklanan Çevre Sorunları ve Çözüm Olanakları", KSÜ Fen ve Mühendislik Dergisi, 9(2), 133-139.
- Keskin, Y., Özyaral, O. (2006). "Kuş Gribi ve Halk Sağlığı", TAF Preventive Medicine Bulletin, 5(3), 212-228.
- Oğurlu, İ. (2008). "Yaban Hayatı Kaynaklarımızın Yönetimi Üzerine", Turkish Journal of Forestry, 9(2), 35-88.
- Oğurlu, İ. (2014). "Çevre-Kent İmajı - Kent Kimliği - Kent Kültürü Etkileşimlerine Bir Bakış", İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, 13(26), 275-293.
- Oğurlu, İ., Suri, L., (2021). "Kentsel Planlamanın Yaban Hayatı ile İlişkilendirilmesi ve Değerlendirilmesi", Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, (31), 906-915.
- Osmanağaoğlu, Ş., Sezer, E., Özkul, T. (2011). "Uludağ Üniversitesi Veteriner Fakültesinden Basına Yansıyanlar: Veteriner Halk Sağlığının Değerlendirilmesi", Uludağ Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 30(1), 35-39.
- Özgür, A. (2010). "Hayvanlarla Yaşamı Paylaşmak", Veteriner Hekimler Derneği Dergisi, 81(2), 9-13.

- Savaş, T., Yurtman, İ. Y., Cemil, T. (2009). "Hayvan Hakları ve Hayvan Refahı: Felsefi Bakış-Nesnel Arayışlar", *Hayvansal Üretim*, 50(1), 54-61.
- Şolt, H. B. H., (2019). "Kentsel Dönüşüme Eleştirel Bakış", *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 78-89.
- Tekinşen, O. C. (1984). "Türkiye'de Besin Kaynaklı Başlıca Zoonotik Hastalıklar, Önemi ve Kontrolü", *Eurasian Journal of Veterinary Sciences*, (1), 5-16.
- Turgut, A. K. (2013). "İbn Haldûn Felsefesinde Tabiat-İnsan İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (31), 173-190.
- Zeybek, O., Keser, A., Yıldırım, Y. (2021). "Hayvan Hakları ve Yaban Hayatı Geçitleri", *Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(1), 84-104.